

‘Alles is van ons’

Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog¹

ANTOON VRINTS

‘Everything is Ours’: Anonymous Letters concerning the Food Supply in the Netherlands during World War II

The input of the Dutch population in the formation of food policy in the Netherlands during World War II is often unduly neglected. People did not simply undergo policies from above, but actively tried to exert influence on these. Writing anonymous letters was one of the strategies used to this end. A corpus of anonymous letters sent between 1940 and 1944 to the head of the Dutch rationing authority offers rare alternative access to the moral codes and perceptions of the food issue at grass-roots level in the occupied Netherlands before the Hunger Winter.

The analysis of this corpus of anonymous letters confirms the existence of a strong anti-German Dutch consumer identity, but also goes to reveal a socially more complex image of the moral perceptions of the food issue in the occupied Netherlands. The letters show that the food issue gave birth to social tensions earlier than has generally been assumed. The image of anti-German unity masks a great deal of social division. Various social groups held different views on the food issue. The perceptions of these groups may have been diverse, but they all shared a preoccupation with equality.

Inleiding

Oorlog maakt van voedsel een politiek probleem van de eerste orde.² Het onderzoek naar de voedselpolitiek in oorlogstijd richtte zich lange tijd op reguleringsoffensieven van bovenaf: een topdownbenadering waarbij de staat soeverein vorm leek te geven aan zijn voedselpolitiek. Historici als Frank Trentmann en Just Flemming gebruiken nu een meer complexe en tegelijkertijd bredere definiëring: zij zien voedselpolitiek als een

▲
Opening van de centrale gaarkeuken in Den Haag,
2 april 1941. Tweede van links is ir. S.L. Louwes,
directeur-generaal van de Voedselvoorziening.
Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/ANP/Polygoon.

onderhandelingsproces tussen diverse overheden, particuliere organisaties en sociale groepen over de afstemming van aanspraken op voedsel.³ Niet-elitaire groepen zijn niet langer passieve objecten maar coproducten van de voedselpolitiek.⁴

Ook in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog was de voedselpolitiek het resultaat van bestendige onderhandelingsprocessen. Uit het werk van Gerard Trienekens en Hein Klemann is bekend hoe behendig Stephanus Louwes, directeur-generaal van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, tot in september 1944 optrad om de belangen van de bezetter, de Nederlandse overheden, landbouwbevolking en consumenten met elkaar te verzoenen. De bijdrage van de Nederlandse bevolking in dat onderhandelingsproces is echter grotendeels veronachtzaamd. Als er al aandacht is voor de betrokkenheid vanuit diverse geledingen van de bevolking dan blijft die doorgaans beperkt tot de bestaansstrategieën (hongertochten, zwarte markt) die zij ontwikkelden. Pogingen van onderop om de voedselpolitiek te beïnvloeden, zijn nauwelijks gedocumenteerd. De enkele voedselrellen die zich voordeden, bijvoorbeeld na de rantsoenering van aardappelen in april 1941, worden alleen vermeld.⁵ Een gelukkige uitzondering betreft verzetsstrategieën van vrouwen tijdens de Hongerwinter.⁶ Het zwaartepunt van de belangstelling ligt daarbij dan nog grotendeels op de crisisperiode vanaf september 1944, terwijl het sinds het werk van E.P. Thompson bekend is dat voedselprotest niet noodzakelijk plaatsgrijpt in periodes van de grootste schaarste.⁷ Door het gebrek aan onderzoek, lijkt het alsof de Nederlandse bevolking slechts een geringe actieve inbreng had in de voedselpolitiek.

De relatieve zeldzaamheid van voedseloproer tijdens de bezetting impliceert niet noodzakelijk lijdzaamheid van de kant van de bevolking. Er werden ook andere, minder spectaculaire actiemiddelen aangewend om de eigen aanspraken op voedsel te verdedigen, ook in de jaren voor de

1 Met dank aan de redactie en de anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 Zie voor overzichten in dit verband: Frank Trentmann en Just Flemming (eds.), *Food and Conflict in the Age of the Two World Wars* (Palgrave 2006); *Food and War: Food, Culture and Society* 10 (2007).

3 Manfred Gailus, 'Contentious Food Politics: Sozialer Protest, Märkte und Zivilgesellschaft (18.-20. Jahrhundert)' (Discussion paper Arbeitsgruppe Zivilgesellschaft: historischsozial-wissenschaftliche Perspektiven; Berlijn 2004).

4 Belinda Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in WWI Berlin* (Chapell Hill 2000).

5 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5 maart '41-juli '42 eerste helft* ('s-Gravenhage 1974) 17-18.

6 Yvonne Stinnis, 'Vrouwen in het verzet tegen de honger. Voedselervaringen in westelijk Nederland 1944-1945' (Doctoraalscriptie UvA; Amsterdam 1986).

7 E.P. Thompson, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', *Past and Present* 50 (1971) 76-136.

Hongerwinter. In dit artikel wordt een van die actiemiddelen geanalyseerd, namelijk het schrijven van anonieme brieven aan de leiding van de Voedselvoorziening in de jaren 1940-1944. Net als in andere dictatoriale contexten was voor Nederlanders tijdens de bezetting het schrijven van brieven aan gezagsdragers een bruikbare strategie om hun stem te laten horen.⁸

Onderzoek naar wat mensen ertoe bewoog om Louwes te schrijven en hun mening over de voedselvoorziening te geven, opent een zeldzame toegang tot de morele inschatting van het vraagstuk van de voedselvoorziening in oorlogstijd van sociale groepen (zoals arbeiders) die vaak nauwelijks andere bronnen produceerden. Oorlogsdagboeken, een vaak gebruikte bron voor de studie van de publieke opinie in bezet Nederland, werden bijvoorbeeld vooral geschreven door personen uit de elites en de middengroepen. Een aantal schrijvers van oorlogsdagboeken wist bovendien dat ze voor een bepaald publiek schreven. Het is dus verre van denkbeeldig dat ze hun relaas minstens ten dele modelleerden naar de patriottische verwachtingen, en de haat tegen de bezetter forser aanzetten dan de binnenlandse tegenstellingen. *Close reading* van de brieven maakt het mogelijk een verfijnd beeld te schetsen van de uiteenlopende percepties, tolerantiedrempels en rechtvaardigheidsopvattingen die onder diverse sociale groepen in bezet Nederland over het voedselvraagstuk bestonden.⁹ Welke morele taal en normatieve symbolen hanteerden de briefschrijvers, waar lag voor hen de grens van (on)aanvaardbaar gedrag en welke sociale en andere spanningen bleken daaruit? Die morele inschatting is belangrijk, zo benadrukt de Indiase econoom Amartya Sen. Of individuen of sociale groepen hun levensstandaard als aanvaardbaar inschatten, hangt namelijk niet alleen samen met het al dan niet halen van een bepaald consumptiepeil. Of in hun perceptie sprake is van een rechtvaardige verdeling van voedsel en andere consumptiegoederen, speelt daarbij een minstens zo belangrijke rol.¹⁰

Over de materiële dimensies van de Nederlandse voedselvoorziening in oorlogstijd is al veel gepubliceerd. Loe de Jong schetste een beeld van een verarmend Nederland tijdens de bezetting, waar met name door export naar Duitsland honger en gebrek werd geleden.¹¹ Zijn visie werd gedeeld door de meeste tijdgenoten. Gerard Trienekens maakte een heel andere

8 Robert Gellately, 'Denunciation as a Subject of Historical Research', *Historical Social Research* 26 (2001) 25.

9 Over de waarde van dergelijke brieven als toegang tot tolerantiedrempels, Marjorie Hilton, 'The Consumer is Always Wrong: Consumer Complaint in Late-NEP Russia', *The Russian Review* 68 (2009) 5.

10 Zie de bundel van Martha Nussbaumen en Amartya Sen (eds.), *The Quality of Life* (Oxford 1993).

11 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 7, Mei '43-Juni '44, eerste helft* ('s-Gravenhage 1976) 1-269.

analyse. Stephanus Louwes en zijn Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd slaagden er volgens Trienekens in door heroriëntering van de agrarische sector, van de productie van vlees en zuivel naar de teelt van gewassen, de voedselbevoorrading tot september 1944 op een aanvaardbaar peil te houden. Regulering garandeerde een min of meer rechtvaardige verdeling.¹² De uitvoer naar Duitsland bleek bovendien beperkter dan gedacht. Hein Klemann scherpte Trienekens' conclusies verder aan door te stellen dat het menu van de gemiddelde Nederlander tijdens de bezetting gezonder was dan voor de oorlog, omdat er minder vet werd gegeten.¹³ De afname van de werkloosheid tijdens het eerste anderhalf jaar van de bezetting droeg volgens Klemann ook positief bij aan de gezondheidstoestand van met name de armsten. Ralf Futselaar beaamde het belang van Louwes' reguleringsoperatie, maar formuleerde ook de stelling dat deze operatie een onbedoeld verhoogde sterfte onder bepaalde categorieën veroorzaakte. Het vetarme menu zou aan de basis liggen van de verhoogde kindersterfte. Ook de gezondheidstoestand van de lagere sociale groepen in de steden zou verzwakt zijn omdat ze op de zwarte markt bonnen voor duur voedsel (zoals vlees) ruilden voor bonnen voor brood en aardappelen zodat hun menu nog eenzijdiger plantaardig werd.¹⁴

In dit artikel staat niet de realiteit van de voedselvoorziening centraal, maar de beleving ervan door de Nederlandse bevolking. Sinds het verschijnen van Trienekens' proefschrift proberen historici het contrast tussen het aanvankelijke succes van de voedselvoorziening en de dominante beeldvorming over honger en gebrek te verklaren. Voor Chris van der Heijden past die beeldvorming in een breder patroon. De twee moeilijke laatste oorlogsjaren zouden de herinnering aan de relatieve normaliteit van het leven tijdens de eerste helft van de bezetting hebben weggedrukt.¹⁵ Uit onderzoek van dagboeken en stemmingsberichten blijkt echter dat de Nederlandse bevolking ook de eerste oorlogsjaren wel degelijk als een periode van gebrek heeft ervaren. Het oorlogsdieet werd beschouwd als ongezond en onsmakelijk, en als een inbreuk op de levensstandaard. Volgens Hein Klemann en Bart van der Boom werd de verantwoordelijkheid voor de vermeende tekorten niet bij binnenlandse actoren, maar bij de Duitsers gelegd: de bezetter zou massaal geliefde voedingsmiddelen zoals vlees, vet en zuivel uitvoeren, zodat voor de Nederlandse bevolking enkel een schamel kostje overbleef.¹⁶ De

12 Gerard Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1944* (Soest 1985).

13 Hein Klemann, *Nederland, 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

14 Ralf Futselaar, *Lard, Lice and Longevity: The Standard of Living in Occupied Denmark and the Netherlands 1940-1945* (Amsterdam 2008).

15 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, Antwerpen 2001) 147-150.

16 Klemann, *Nederland*, 445-468; Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 69-75.

Cas Oorthuys, Spandoek tegen de zwarthandel in de Van Limburg Stirumstraat, 'Huismoeders, haalt nu het voedsel weg bij de zwart handelaren!!', Amsterdam, 1944-1945.

Nederlands Fotomuseum, Rotterdam.

intolerantie tegenover de bezetter zou gepaard gaan met tolerantie ten aanzien van aankopen op de zwarte markt. Als voedsel toch in de handen van de bezetter viel, was het beter het clandestien te verkopen, dan zou het ten minste de Nederlandse bevolking ten goede komen. Volgens Klemann zou die positieve beleving van de zwarte markt pas met de Hongerwinter volledig kantelen: zwarte handel werd vanaf toen geassocieerd met woeker, illegitieme verrijking over de rug van de hongerende bevolking. Het is echter de vraag of deze beleving wel representatief is voor de gehele Nederlandse bevolking. Het oorlogsdagboek, de belangrijkste bron in bestaand onderzoek over de opvattingen over de voedselverdeling in oorlogstijd, biedt zoals gezegd een sociaal selectieve inkijk. Leidt de analyse van de anonieme brieven aan de leiding van de Voedselvoorziening dan tot een andere, sterker geschakeerde kijk op de percepties van de voedselverdeling in oorlogstijd?

De brieven

In dit artikel staan 83 brieven centraal die gericht werden aan directeur-generaal Stephanus Louwes, bewaard in een speciaal daartoe aangelegde map in het archief van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd.¹⁷ Louwes die uit een vooraanstaande Groningse boerenfamilie stamde, had een sturende rol gespeeld in het landbouwcrisisbeleid en was in 1937 belast met de voorbereiding van de voedselvoorziening bij een eventuele oorlog.¹⁸ Tijdens de bezetting kon Louwes zijn beleid als directeur-generaal vorm geven onder de formele hoede van secretaris-generaal van Landbouw H.M. Hirschfeld. In de doorgaans handgeschreven brieven is de beleving van de briefschrijvers direct terug te vinden. Spelling, woordgebruik en grammatica liggen dicht bij de gesproken taal. De lengte varieert van enkele zinnen tot enkele bladzijden en de stijl wisselt van heel onbeholpen tot bijzonder welbespraakt. De brieven geven alleen informatie over de percepties en tolerantiedrempels in de periode voor de Hongerwinter. Zij werden geschreven tussen 25 september 1940 en 27 september 1944 (2 in 1940, 31 in 1941, 19 in 1942, 25 in 1943 en 6 in 1944).

17 Nationaal Archief Den Haag, Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd: Afdeling Algemene Zaken, 1939-1950, nummer toegang 2.11.23.02, inventarisnummer 169, Anonieme brieven, betreffende klachten en opmerkingen omtrent de algemene toestand en de

voedselvoorziening in het bijzonder 1940-1944. Alle verder aangehaalde brieven zijn terug te vinden onder dit nummer.

18 H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid* (Groningen 1985).

Het gaat uitsluitend om anonieme brieven. Een aantal briefschrijvers gingen in op het waarom van die anonimiteit. Zij gaven te kennen liever te ondertekenen, maar dat om veiligheidsredenen niet te kunnen doen. Toch voelden vele briefschrijvers de behoefte om aan het eind van de brief iets over hun identiteit prijs te geven aan Louwes. Van de in totaal 83 brieven worden er 49 afgesloten met een of andere vorm van zelfrepresentatie. Aan de hand van sociale stereotypen identificeerden de briefschrijvers zichzelf met het oog op een maximaal retorisch effect. De zelfrepresentatie van elf briefschrijvers verwees naar gender en gezin. Het waren vooral vrouwen die noties van ouderschap (bijvoorbeeld ‘een gedupeerde huismoeder’) uitspeelden om de legitimiteit van hun verzuchtingen te onderbouwen. Acht ondertekeningen verwezen naar de Nederlandse nationale identiteit (bijvoorbeeld ‘een 100% Nederlander’), zeven naar de gemeente of regio van herkomst (bijvoorbeeld ‘namens talrijke Rotterdammers sos’), zes naar ideologie of waarden (‘geen lid van de Nederl. Schooiers Bond’), zes naar het beroep (bijvoorbeeld ‘een werkloze schilder’), vijf naar klasse-identiteit (bijvoorbeeld ‘Arbeid’), vijf naar informatievoorziening (bijvoorbeeld ‘Opmerker’) en één naar een consumptie-identiteit (‘een der vele klanten’). Om de draagwijdte van hun brief te versterken, gaven zeker veertien briefschrijvers aan in naam van een grotere groep te schrijven (bijvoorbeeld ‘De Nederlandsche vrouwen’).

Ondanks de anonimiteit is de woonplaats van een verrassend hoog aantal briefschrijvers bekend (51 op 83). De Hollanders domineren duidelijk (28 uit Zuid-Holland en veertien uit Noord-Holland). De overige provincies leveren een klein aantal (vier uit Gelderland, telkens twee uit Noord-Brabant en Friesland en één uit Limburg) of in het geheel geen (Groningen, Drenthe, Overijssel, Utrecht, Zeeland) briefschrijvers. Het is logisch dat de meeste brieven stamden uit het meest verstedelijkte gebied van het land waar de voedselsituatie het moeilijkst was. Dat het merendeel van de Hollandse brieven door bewoners van de grote steden geschreven werd, versterkt die indruk alleen maar. De afwezigheid van Utrecht bevreemdt wel vanuit die logica. Ook de mentale/fysieke afstand speelde een rol. De stap om naar het relatief naburige Den Haag een brief te schrijven was voor Hollanders wellicht kleiner dan voor bewoners van verder gelegen provincies. Zij richtten zich waarschijnlijk veeleer tot lokale of provinciale verantwoordelijken.

De briefschrijvers deden een appel op Louwes. Zij wilden met hun actie zijn voedselpolitiek beïnvloeden. Er zijn smeekbedes of suggesties om de voedselpolitiek op het een of andere punt bij te sturen in de brieven te vinden maar ook rechtstreeks protest tegen Louwes’ politiek of tegen het onoorbare gedrag van deze of gene. Qua oogmerken variëren de brieven van informatieoverdracht tot beschuldiging.¹⁹ De toon loopt uiteen van eerbiedig

19 Benn Williams, ‘Letters of Denunciation in the Lyon Region, 1940-1944’, *Historical Social Research* 26 (2001) 138-139.

tot uitgesproken vijandig. In een dozijn brieven is er sprake van een expliciete bedreiging, waarbij Louwes wordt gewezen op zijn plicht om verantwoording af te leggen. De reikwijdte van de brieven varieert van het lokale tot het nationale niveau. In de meeste brieven worden specifieke toestanden principieel gelaakt. In elf brieven worden individuele normovertreders met naam en toenaam aan de kaak gesteld. Dan is er sprake van verklikking. Het betreft dus uiteenlopende genres brieven: klachten, verklikkingen, vragen om hulp, noodkreten, bedreigingen en opiniebrieven.²⁰ Individuele brieven bevatten elementen van diverse genres.

Wat mensen ertoe bracht zich tot het hoofd van de voedselvoorziening te richten, is niet altijd duidelijk. Blijkbaar waren de briefschrijvers tot de overtuiging gekomen dat zij daar hun grieven kenbaar moesten maken. Overigens ontvingen Louwes en de zijnen ook veel ondertekende verzoeken om particuliere gunsten.²¹ Veel anonieme brieven waren reacties op persberichten die wijzigingen in de voedselvoorziening aankondigden. Een opvallend cluster van vijftien brieven uit eind oktober/begin november 1943 werd rechtstreeks ingegeven door een publiek optreden van Louwes. Hij had op 20 oktober 1943 voor het eerst een persconferentie gehouden en daar met de cijfers over de beperkte exporten naar Duitsland in de hand een oproep gedaan om afstand te nemen van de zwarte handel.²² In welke mate de brieven Louwes daadwerkelijk beïnvloed hebben in zijn beleidskeuzes, is onmogelijk te bepalen. Duidelijk is wel dat Louwes die veel belang hechtte aan het draagvlak voor zijn politiek, de anonieme brieven persoonlijk las. Hij markeerde relevante passages, parafeerde de brieven en liet ze apart opbergen. Louwes' beslissing om ze te isoleren van de rest van de correspondentie, lag aan de basis van het ontstaan van deze bijzondere map. Blijkens een nota bij een van de brieven vond hij ze 'als symptoom niet oninteressant'.²³ In vier gevallen waarbij sprake was van concrete misbruiken, liet hij een vervolgonderzoek uitvoeren. Van een enkele brief liet hij een afschrift maken voor het hoofd van de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft als pressiemiddel om Duitse aanspraken af te kunnen wijzen door te verwijzen naar de vijandige publieke opinie.²⁴

Of de brieven aan Louwes passen in een breder patroon van klachten vanuit de bevolking over de voedselvoorziening, is bij gebrek aan empirisch onderzoek moeilijk te bepalen. Dat ook ambtenaren en bestuurders op

20 Voor een typologische bespreking van diverse types brieven, zie Sheila Fitzpatrick, 'Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s', *Slavic Review* 55 (1996) 78-105.

21 J.E. Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd* (Wageningen 2005) 215-216.

22 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 154-155.

23 Nota Louwes aan mr. Bonnerman, 20.03.1941.

24 Een vaderlander aan Louwes, 29.10.1943.

een lager niveau te maken kregen met uitingen van ontevredenheid is waarschijnlijk. Uit Duitse stemmingsberichten blijkt immers hoe de onvrede hierover al tijdens de eerste jaren van de bezetting groeide, vooral over de vermeende voedselexport naar Duitsland.²⁵ De notulen van het college van procureurs-generaal, als directeurs van politie ook verantwoordelijk voor de ordehandhaving, bevestigen dit. Al in najaar 1940 werd daarin melding gemaakt van druk van onderop op gezagsdragers in verband met de voedselvoorziening. Zo had de burgemeester van Amsterdam na commotie op de markt van Amstelveid in september 1940 een marktverbod afgekondigd.²⁶ Naast de brieven zijn er dus nog andere indicatoren dat al vroeg tijdens de bezetting onder brede lagen van de bevolking onvrede bestond over de voedselvoorziening. Analyse van de anonieme brieven is een van de zeldzame manieren om de achtergronden van die ontevredenheid aan het licht te brengen.

Nederlands voedsel voor de Nederlanders

Voeding kan een nationalistische lading krijgen. Bepaalde producten of gerechten vormen binnen ‘banaal nationalisme’ krachtige symbolen van nationale identificatie.²⁷ Specialisten zijn het er niet over eens of dit in Nederland in de twintigste eeuw ook het geval was. Volgens Jozien Jobse-van Putten kreeg voeding in Nederland nauwelijks een nationalistische lading.²⁸ Maar noties als ‘Hollandse pot’ die Anneke van Otterloo in de bronnen aantreft, geven aan dat voeding – net als in België in die periode overigens – een nationalistische betekenis kreeg.²⁹ Naast bepaalde gerechten kregen wellicht ook bepaalde producten in de loop van het natievormingsproces een nationalistische lading (bijvoorbeeld zuivel, haring en eieren), maar onderzoek ter zake ontbreekt. Oorlogen hebben een sterke weerslag op processen van nationale identificatie en dat is, gezien de preoccupatie met voedsel in oorlogstijd, zeker het geval met de relatie voeding-nationalisme.³⁰ Dat verschijnsel is binnen de historiografie over bezet Nederland wel bekend.

25 Van der Boom, *‘We leven nog’*, 74.

26 NIOD, 216a, Ministerie van Justitie, nr. 14 c, notulen college procureurs-generaal, 19 september 1940.

27 Zie de bundel W. Belasco en P. Scranton (eds.), *Food Nations* (New York, Londen 2002).

28 J. Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995).

29 A. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*

(1840-1940). *Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1993) 153; P. Scholliers en Anneke

Geyzen, ‘Upgrading the Local: Belgian Cuisine in Global Waves’, *Gastronomica. The Journal of Food and Culture* 10 (2010) 49-54.

30 K. Cwiertka, *Modern Japanese Cuisine: Food, Power and National Identity* (Londen 2006).

De brieven bevestigen het beeld dat al vanaf het eerste bezettingsjaar onder de bevolking de opvatting stevig post had gevat dat de Duitsers zich voedsel uit Nederland toe-eigenden. 'Uit naam van alle Nederlanders' meldde krachtig: 'De Duitsers vreeten ons uit'.³¹ De intolerantie tegenover de consumptie van 'Nederlands' voedsel door Duitsers, wijst op de groei van een krachtige, sterk politiek geladen, Nederlandse consumptie-identiteit tijdens de bezetting. De morele inschatting van de voedselverdeling raakte verknoot met patronen van nationale identificatie. Dat blijkt ook uit het feit dat een aantal briefschrijvers ondertekende met een nationalistisch geladen schuilnaam.

Het idee dat de Duitsers het land leegaten, was misschien wel de krachtigste stimulans voor het oorlogsnationalisme in Nederland. De opvatting was algemeen dat voedsel dat in Nederland geproduceerd werd, toekwam aan de Nederlandse bevolking. De consumptie door Duitsers werd als een belangrijke bedreiging van de eigen aanspraken op voedsel gezien; de Duitser werd ook en vooral vanuit dit perspectief als een externe vijand gedefinieerd. Dat die bedreiging in feite relatief gering was, doet geen afbreuk aan de kracht van de perceptie. De voedselkwestie kon binnen het Nederlandse oorlogsnationalisme zo stevig postvatten omdat het idee dat Nederland voor de oorlog zelfvoorzienend was geweest zeer sterk was. 'Arbeid' uit Rotterdam kon er bijvoorbeeld niet bij dat de aanvoer van groente stokte in 'het land waar overvloed van groenten en fruit is'.³² Die voorbij overvloed werd voor een aantal briefschrijvers gesymboliseerd door een aantal schaars geworden producten die al voor de oorlog voorwerp van nationale trots waren. 'Rik Janse Koeman' (wellicht geen toevallig gekozen schuilnaam) laakte dat in 'Holland, land van boter, melk, kaas en eieren' (een verwijzing naar een vooroorlogs liedje van Koos Speenhoff) zuivel schaars was en dat 'de Hollandsche prachtige veestapel wereldberoemd' verdwenen was.³³ De Nederlandse consumptie-identiteit als onderdeel van het oorlogsnationalisme kon dus zoveel kracht verwerven omdat zij zich entte op de bestaande symbolische betekenis van bepaalde voedingswaren voor het Nederlandse nationalisme.

De briefschrijvers laakten zowel de export van levensmiddelen uit Nederland naar Duitsland als de consumptie door Duitsers in bezet Nederland. Wat die eerste vorm betreft, onderbouwden sommige briefschrijvers de klacht dat de Duitsers alles 'wegslepen' met de verzekering dat zij zelf getuige waren geweest van onoorbare voedseltransporten. Minstens even krachtig als het beeld van de wegslepende Duitser, is dat van de in Nederland geleverde Duitser die volop voeding verbruikte. De intolerantie tegenover dit fenomeen werd uitgedrukt door het beeld van het infame festijn waarop de bezetter schranste en zoop, zoals dat bijvoorbeeld door 'Geen lid van de Nederl. Schooiers Bond' werd geschetst:

31 Uit naam van alle Nederlanders aan Louwes, 10.12.1941.

32 Arbeid aan Louwes, 31.05.1942.

33 Rik Janse Koeman aan Louwes, 10.05.1941.

[...] dat er nu nog ondanks alles beter aan toe zijn dan wij, dat weten wij aan de vele partijtjes die heeren officieren houden, en waar smullen en lekker drinken, de hoofdschotel vormt, terwijl ook de gewone soldaten er wel doorvoed en in goede conditie uit zien. Wie daar geen oog voor heeft, is een volks en landverrader.³⁴

Dat festijn gold in de beeldvorming van vele briefschrijvers als het morele spiegelbeeld van het karige bestaan onder Duitse bezetting. De ontoelaatbaarheid van het festijn lag niet alleen daarin dat de Duitsers ontsnapten aan het schaarse oorlogsmenu en zich te buiten konden gaan aan vooroorlogse geneugten. Intolerabel was vooral dat door ‘het geweldige kwantum [...] dat dagelijks door leden van de Weermacht en andere Nazipersonen in Restaurants enz. wordt opgegeten’ de Nederlanders gebrek moesten lijden.³⁵ Hoezeer de vermeende consumptie door de bezetter als een tarding ervaren werd, blijkt uit de verhalen die circuleerden, zoals de volgende klacht: ‘Waarom moesten 2 militairen bijvoorbeeld een pakje boter kopen – zelf gezien hoor – dat doormidden snijden en beiden daarin happen of het koek was?’³⁶ Toen Louwes in oktober 1943 op een persconferentie de overtuiging dat de Duitsers op massale schaal voedsel onttrokken aan Nederland krachtig wilde bestrijden, was dat vergeefse moeite. Een anonieme briefschrijver reageerde:

Geen 9% maar minstens 75% van onze beste voedingswaren gaan naar dat verdomde land, en wat niet weg gaat eten de moffen hier op, zelfs langs de openbare weg vreten zij worst en andere lekkernijen, welke een gewoon mensch in geen jaren heeft geproefd.³⁷

De smokkel van Nederlandse landbouwproducten naar België, waar de prijzen tot 1944 hoger waren en het voedsel schaarser, wekte minder ophef dan de export naar Duitsland. Toch was die clandestiene goederenstroom aanzienlijk: cijfers ontbreken, maar volgens Futselaar was de stroom groot genoeg om aanhoudende hongersnood in de Belgische steden te voorkomen.³⁸ Slechts twee brieven maken melding van smokkel naar België en dat heeft alles te maken met de tegengestelde beleving van Duitsland als agressor en België als medeslachtoffer van die agressie. Ook de schrikbarende geruchten over de voedingssituatie in België die in bezet Nederland de ronde deden, speelden mogelijk een rol.³⁹

34 Geen lid van de Nederl. Schooiers Bond aan Louwes, 23.10.1943.

35 Jan van Weert aan Louwes, 24.10.1943.

36 P.O. Velen aan Louwes, 01.11.1943.

37 Anoniem aan Louwes, 12.11.1943.

38 Futselaar, *Lard, Lice and Longevity*, 183.

39 Voor de voedingssituatie in bezet België zie: A. Henau en M. Van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenen en voedselvoorziening onder Duitse bezetting, 1940-1944* (Leuven 1996).

De brieven schrijvers zagen echter niet enkel in de Duitsers een bedreiging voor hun aanspraken op voedsel. Er was allermindst sprake van een eenduidige perceptie waarin de Nederlandse belangengemeenschap stond tegenover de externe vijand, een gegeven dat in de bestaande historiografie al te zeer veronachtzaamd wordt. Ook interne tegenstellingen waren aan de orde van de dag. Vele brieven getuigen ervan hoe het voedselvraagstuk in Nederland al voor de Hongerwinter binnenlandse spanningen en tegenstellingen oproep. Zij laten zien hoe sterk de belevingen van de diverse belanghebbende groepen uiteenliepen als het ging over een rechtvaardige afstemming van de aanspraken. De 83 brieven geven voornamelijk de visies van consumenten weer. Slechts een beperkt aantal werd geschreven door personen die bij de distributie (3) of productie (4) van voedsel betrokken waren. Dat is ook logisch: consumenten-brieven schrijvers beschikten, anders dan producenten of distributeurs, niet over geformaliseerde kanalen voor de verdediging van hun belangen in de definiëring van de voedselbeleid. De informele weg, voedseloproer of brieven schrijven aan gezagsdragers, vormden alternatieve strategieën om hun aspiraties kenbaar te maken.

De consumenten-brieven schrijvers stelden diverse types sociale tegenstellingen aan de orde. Ten eerste verscherpte de schaarste in de ogen van een aantal brieven schrijvers de bestaande klassentegenstellingen. In hun beleving hadden bepaalde sociale groepen het gemakkelijker dan andere en dat ervoeren zij als onrechtvaardig. Zoals in vergelijkbare schaarsteperodes lieten de brieven schrijvers zich ook nu leiden door noties van gelijkheid.⁴⁰ De brieven schrijvers die vanuit het standpunt van de lagere sociale groepen schreven, – door hen zelf gedefinieerd als de ‘minvermogenden’, de ‘kleine man’ of de ‘gewone werkmensen’ –, hadden het naar hun eigen zeggen het moeilijkst. De afname van de werkloosheid tijdens het eerste anderhalf jaar van de bezetting waarop Klemann wees, veranderde blijkbaar niets aan die beleving. Onder de lagere sociale groepen bestond het beeld dat de rijkere ontsnapten aan de schaarste terwijl de arbeidersbevolking tekort had en dat werd als een vorm van onrechtvaardigheid ervaren. Een anonieme klacht over de niet-rantsoenering van groenten illustreert dat:

[...] helaas, de kleine man in de steden is natuurlijk weer de dupe, want het weinige wat er in de steden aan groente thans te verkrijgen is, wordt uitsluitend verkocht aan de ‘vaste’ klanten, d.w.z. in hoofdzaak aan de klanten die niet op een paar centen behoeven te kijken.⁴¹

40 Matthew Hilton en Martin Daunton, ‘Material Politics: An Introduction’, in: Martin Daunton en Matthew Hilton (eds.), *The Politics of Consumption:*

Material Culture and Citizenship in Europe and America (Oxford, New York 2001) 15-16.

41 Anoniem aan Louwes, 20.07.1942.

De wrevel over de betere voedingssituatie van de hogere sociale groepen blijkt uit de verwijzingen naar onaanvaardbare wanpraktijken. Voor het gros van de bevolking onbereikbare luxe nam daarin een belangrijke plaats in. Een Rotterdammer stelde zo voor om de stedelijke restaurants enkel toegankelijk te laten zijn voor reizigers en de rijke ingezetenen dus de toegang te ontzeggen.⁴² Een Scheveninger klaagde er over dat welgestelde ‘dames die in “damestehuizen” wonen steeds bij de groentehandelaren voor familie, vrienden en [...] honden de beste groenten wegekopen’, terwijl zij ook al te eten kregen in die tehuizen.⁴³ Aan de intolerantie tegenover de geprivilegieerde positie van de rijkere lag een rechtvaardigheidsopvatting ten grondslag die gekenmerkt werd door het idee van gelijkheid.

Dat de rijken de oorlog beter zouden doorkomen dan de armen schreven sommige briefschrijvers (deels) toe aan de klassenpositie van de leiders van de voedselvoorziening. Die leiders zouden door hun afkomst een vertekend beeld hebben van de sociale realiteit. Een ‘aspirant voor medewerking’ schreef dat Louwes ‘als behorende tot de bezittende klasse’ geen weet had van de werkelijke schaarste in arbeidersbuurten.⁴⁴ Louwes en de zijnen zouden zich door hun bevoorrechte positie geen voorstelling kunnen maken van de effecten van hun beleid.⁴⁵ Soms leidde dit gevoel van sociale ongelijkheid bij een aantal briefschrijvers tot een uitgesproken negatieve houding tegenover de Voedselvoorziening. Een ‘werkman’ schreef dat het weer het ‘oude liedje’ was: ‘De mindere man is overal de dupe van. Ook van de distributie’.⁴⁶

Maar niet in alle brieven die vanuit het perspectief van de lagere sociale groepen werden geschreven werd de Voedselvoorziening aangevallen. Een aantal briefschrijvers riep juist op tot een krachtiger eerbiediging van het officiële systeem omdat zij daarin een garantie zagen voor een rechtvaardige verdeling. In hun ogen benadeelde de zwarte markt de arbeidersbevolking in vergelijking met mensen met een ruimere beurs. De stelling van Klemann dat pas tijdens de Hongerwinter de opvatting algemeen werd dat zwarte handel ten koste ging van de bevolking, lijkt voor de lagere sociale groepen dan ook niet op te gaan. Al tijdens de eerste jaren van de bezetting ervoeren zij de sluikhandel als een bedreiging voor hun aanspraken. Een anonieme briefschrijver suggereerde geen spek meer te zullen leveren aan Leeuwarder slaggers die het vlees buiten de distributie om tegen hoge prijzen aan beter gesitueerden wilden verkopen want daardoor werden armen ‘de dupe’.⁴⁷ In dezelfde geest van sociale gerechtigheid werd ook opgeroepen om meer producten te gaan rantsoeneren, dus te onttrekken aan de vrije markt. Alleen

42 Anoniem aan Louwes, 07.11.1941.

43 Anoniem aan Louwes, 08.10.1942.

44 Aspirant voor medewerking aan Louwes, 29.04.1941.

45 Anoniem aan Louwes, 06.05.1942

46 Een werkman aan Louwes, 03.1941.

47 X aan Louwes, 22.04.1941.

zo kon voor iedereen een gelijke toegang tot voedsel gewaarborgd worden. Twaalf arbeiders uit Den Haag trokken dit gelijkheidsidee consequent door.⁴⁸ Ze pleitten voor inbeslagname van bestaande ‘enorme voorraden in de kelders van gezeten particulieren’. Immers: ‘Dat is de fout van het oude systeem. Dat is geen rechtvaardige verdeling. Alleen de man met de rijke beurs kon “verstandig voorraad vormen voor den kwaden dag”’.

Het gelijkheidsideaal speelde ook een rol tussen diverse categorieën arbeiders. Als de voedingssituatie van een specifieke categorie arbeiders als slechter werd ervaren dan die van een andere categorie, dan kon ook dat de inzet van een actie zijn. Zo werd, in een collectieve brief uit naam van de arbeidersvrouwen van Buiksloot gepleit voor de arbeiders van de Werkverschaffing.⁴⁹ Logischerwijs bestond er dan ook intolerantie tegenover de vermeende privilegiëring van bepaalde categorieën arbeiders. Een werkloze schilder uit Schagen vond het ‘onbillijk’ dat mannen die in het kader van de Werkverschaffing bij boeren werkzaam waren 5 kilogram aardappelen per dag zonder bon extra kregen en die dan weer tegen voor hem onbereikbaar hoge prijzen doorverkochten op de zwarte markt.⁵⁰

Dat de leden van de beter gesitueerde groepen niet aan hun klasse refereerden, is logisch. In een uitzonderlijke brief werd betwist dat voorraadvorming door particulieren een privilege van de rijkere was. Met een verwijzing naar het burgerlijke topos over de vermeende spijlucht en onverantwoordelijkheid van de arbeidersbevolking stelde deze brieven schrijver: ‘[...] dit hadden meer mensen kunnen doen als ze niet zooveel hun vermaak in café en bioscoop hadden gezocht’.⁵¹ Daarnaast is er de klacht van ‘een opstandige huisvrouw’ over de bevoordeling van onvermogen houders van vetkaarten ten opzichte van houders van boterkaarten: ‘Heeft de z.g. elite dan geen honger?’. Van dit onderscheid ging volgens haar ten onrechte de suggestie uit dat die groepen zich wel op de zwarte markt konden bevoorraden.⁵² Naar aanleiding van zijn persconferentie van oktober 1943 kreeg Louwes een aantal brieven die meer licht werpen op de beleving van de zwarte markt voor de Hongerwinter door de beter gesitueerde groepen. Conform het beeld dat uit de oorlogsdagboeken naar voren komt, werden de schadelijke effecten van de zwarte markt geminimaliseerd en werd zij van een patriottische legitimering voorzien. In de brief van ‘Geen lid van de Nederl. Schooiers Bond’ waren beide motieven aanwezig:

Ten eerste gelooft niemand dat daardoor zooveel onttrokken wordt, dat het een groote invloed uitoefent en tweede speelt gij in de kaart van de Duitschers [...] gretig natuurlijk om toch maar de schuld van het gebrek op iets anders te gooien.⁵³

48 12 Arbeiders aan Louwes, 22.05.1941.

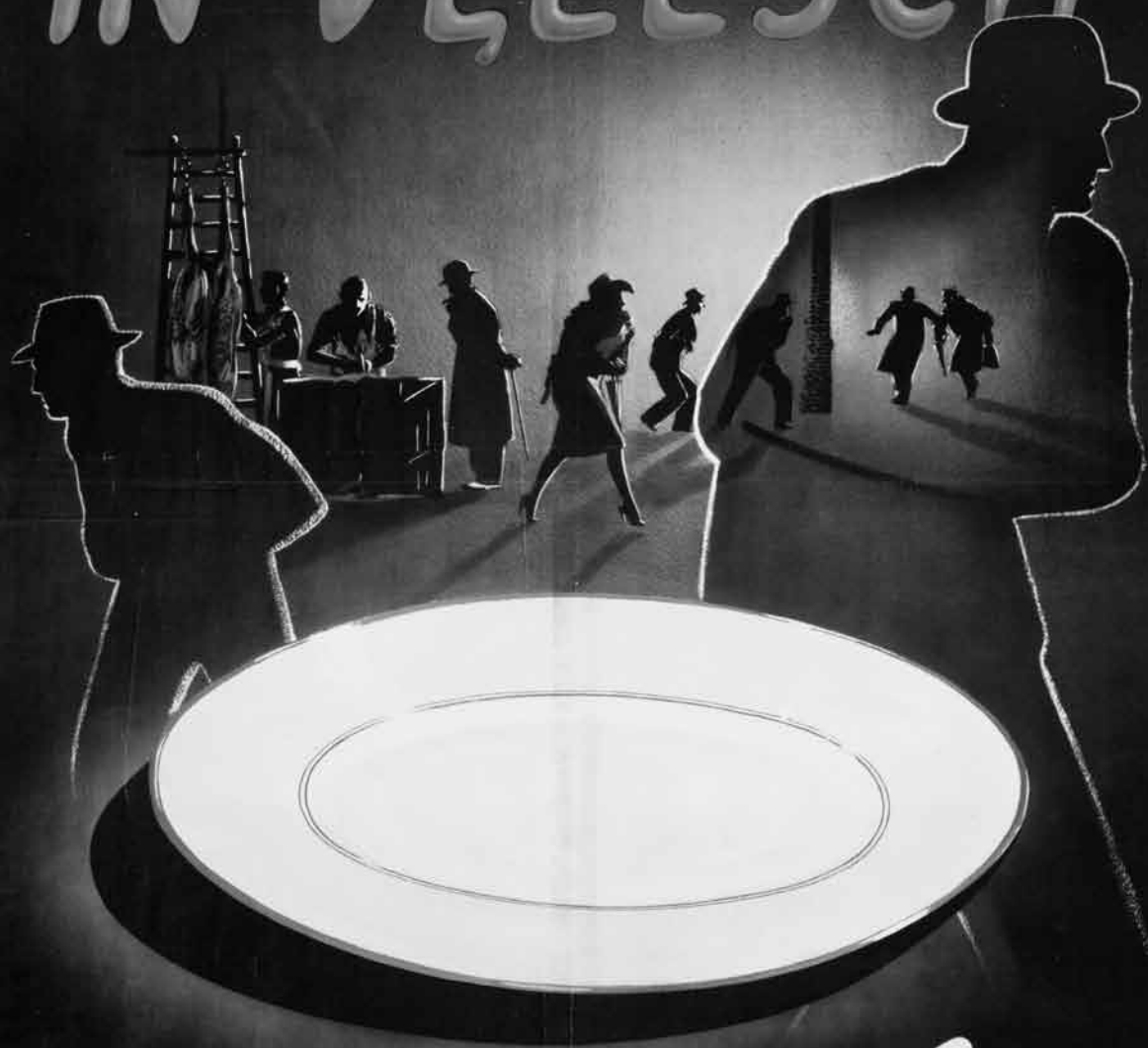
49 Uit naam van alle moeders uit Buiksloot aan Louwes, 30.04.1941.

50 Een werkeloosse schilder aan Louwes, 21.10.1941.

51 P.O. Velen aan Louwes, 01.11.1943.

52 Een opstandige huisvrouw aan Louwes, 09.11.1941.

DOOR DEN
SLUIK'HANDEL
IN VLEESCH

BLIJFT UW BORD *leeg*

Het merendeel van de brieven was dan wel geschreven vanuit het standpunt van de consument, een beperkt aantal ging uit van mensen die bij de distributie (3) of productie (4) van voedsel betrokken waren. Dat er zo weinig mensen uit die categorieën anoniem schreven is niet verwonderlijk. In tegenstelling tot de consumenten beschikten zij over formele kanalen (bijvoorbeeld beroepsorganisaties) om hun opvattingen kenbaar te maken aan de leiding van de Voedselvoorziening. Het vertrouwen van met name de boeren in Louwes wegens zijn verleden in het landbouwcrisisbeleid was wellicht een andere factor. Nu zij, na de landbouwcrisis van het interbellum, hun inkomenspositie konden verbeteren was er bovendien weinig reden meer tot klagen.⁵⁴ Net zo min als de 'consumenten' waren beide groepen overigens homogeen. Naast een aantal concrete suggesties voor en klachten over de organisatie van de Voedselvoorziening, valt ook hier de preoccupatie op met een rechtvaardige afstemming van de aanspraken, al verschilden de opvattingen van consumenten, producenten en distributeurs over de grenzen van het toelaatbare natuurlijk. Zo ervoer een boerenvrouw de gunstige economische omstandigheden voor agrariërs tijdens de bezetting als een rechtmatige compensatie voor alle ellende van de crisisjaren:

Niet alleen de stadse bevolking is gedupeerd door het verbod van groentevervoer, maar ook de boeren en kwekers zelfs die zoo gelukkig waren na zooveel slechte jaren 't eens weer goed te hebben en er weer een beetje bovenop komen.⁵⁵

Naast de afstemming tussen producenten, distributeurs en consumenten waren ook de onderlinge relaties in eigen kring een thema in de brieven. Gelijkheid vormde ook hier een preoccupatie. Zo beklaagde een slager uit 's Gravenzande zich erover dat slagers die aan het Duitse leger leverden hun Nederlandse klanten meer vlees konden verkopen dan andere slagers.⁵⁶ Uit Zevenaar kwam de klacht dat 'grote boeren' veel minder dan 'kleine boeren' op zwarte praktijken gecontroleerd werden.⁵⁷ Het ideaal van de geleide economie werkte inspirerend voor acht goede bakkers uit Apeldoorn. Zij drongen aan op

◀ Officiële voedselvoorziening bood de beste garantie voor een eerlijke verdeling, zo luidde de boodschap in de propaganda tegen de zwarte handel (zoals weergegeven op dit affiche over de sluikehandel in vlees uit 1941).
NIOD, Beeldbank WO2, Amsterdam.

53 Geen lid van de Nederl. Schooiers Bond, geen pro Duitscher aan Louwes, 07.12.1943.

54 Zie voor de landbouwcrisis Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*.

55 Een gedupeerde huisvrouw aan Louwes, 10.08.1942.

56 Een slager van 's Gravenzande aan Louwes, 14.09.1941.

57 Anoniem aan Louwes, 22.01.1941.

een vervoerverbod voor brood, want ambulante verkoop dreigde de binding tussen bakker en klant te ondermijnen en ‘dat is geen eenheid onder elkaar, maar wel jalouzie en ten slotte weer concurrentie zooals dat vroeger was’.⁵⁸

Onder de brieverschrijvers bestond intolerantie tegenover de privileges van bepaalde sociale groepen, maar ook tegenover die van collaborateurs. Alomtegenwoordig was het verwijt van de privilegiëring van collaborateurs niet: in slechts vier brieven wordt er gewag van gemaakt. Tegen de achtergrond van het sobere rantsoen, sprak de materiële verzorging van economische collaborateurs tot de verbeelding van de volgende brieverschrijver:

De moffen gaan zelfs zoo ver dat de Hollandsche werklieden die hier voor hun werken, de noodige lekkernijen mee naar huis brengen, nl. gerookte paling, volop eieren, busjes sardienes, snoepjes en verdere benijdswaardigheden.⁵⁹

Een van de redenen van de afkeer van Nederlandse vrouwen met een Duitse minnaar lag in hun vermeende betere verzorging: ‘De Nederlandsche meiden die in relatie staan met de Duitschers verkoopen al hun distributiebescheiden tegen hoogen prijs, want de Duitschers gaan wel uit eten met die’.⁶⁰

Ook hier gold het restaurant als locus van het privilege. Het beeld van de ‘brood-NSB’er’ is in twee brieven terug te vinden, waarbij de NSB’ers in dezelfde geprivilegieerde positie werden geplaatst als de rijken en de Duitsers. Een Rotterdammer klaagde dat de boeren ‘echte winteraardappelen’ tegen hoge prijzen verkochten ‘aan de beter gestelde, de Duitschers en de NSB’ers’, terwijl zij ‘varkensvoeder’ moesten eten.⁶¹

Profiteurs

De intolerantie tegenover profiteurs was compleet bij vele brieverschrijvers. Mensen die zich verrijkten ten koste van de rest van de bevolking werden als interne vijanden beschouwd. De bezetting verdiepte de bestaande klassentegenstellingen tussen arm en rijk, maar riep bovenal (opnieuw) spanningen op tussen consumenten, producenten en distributeurs zoals dat ook in andere oorlogssituaties het geval was.⁶² Al tijdens de eerste oorlogsjaren werd onder profiteren verstaan: ongeoorloofde verrijking door zwarte

58 Acht goede bakkers uit Apeldoorn aan Louwes, 18.08.1942.

59 Anoniem aan Louwes, 12.11.1943.

60 Een huismoeder aan Louwes, 30.09.1941.

61 Uit naam van duizende gezinnen aan Louwes, 12.01.1941.

62 Jean-Louis Robert, ‘The Image of the Profiteer’, in: Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919* (Cambridge 1997) 104-132; Roger Rickering, *The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914-1918* (Cambridge 2007) 438-468.

productie en handel ten koste van de hongerende bevolking. De opvatting dat zwarte handel een patriottische daad was of een verdedigingsmechanisme van de eigen aanspraken op voedsel omdat daarmee export naar Duitsland zou worden verhinderd, vond onder de briefschrijvers allesbehalve eenstemmige bijval. Veel briefschrijvers riepen Louwes op tot krachtig(er) optreden tegen de zwarte markt. Daar werd dan wel de verrijking door profiteurs onder verstaan en niet de bestaansstrategieën van 'eenvoudige verbruikers'. Zo stak het een anonieme briefschrijver dat woekerende groenteboeren ongemoeid gelaten werden:

In plaats om zulks te doen, worden arbeidersvrouwen, die 3 en 4 uur of meer soms de plaats van hun inwoning verlaten om op het platteland groenten en aardappelen te gaan halen voor hun mannen, geverbaliseerd.⁶³

Al einde 1941 schreef een Rotterdammer kort, maar krachtig: 'De boeren worden schatrijk'.⁶⁴ Een briefschrijver die zich beklaagde over zwart-handelende Veluwe boeren, hield een pleidooi voor nuance dat veel zegt over de perceptie van de boerenstand:

Nu is het niet de bedoeling de boeren alle over een kam te scheren. Er zitten degelijk goeie mensen onder maar heel weinig. Want zeker 70% doet mee aan het geknoei.⁶⁵

De politiek van Louwes om producenten ter bestrijding van de zwarte markt extra rantsoen te gunnen voor de waar die ze zelf voortbrachten, vond een Hagenaar volkomen onaanvaardbaar:

Of ze christelijk zijn of NSB of ze pro-Duitsch of anti-Duitsch zijn, boeren blijven het dus ook echte duitendieven. Waarom moet een boer volop melk hebben, volop goede aardappelen, in de stad zwarte met veel afval [...]. Een boer verkeert al in bijzondere gunstige omstandigheden, waarom hun nog meer te bevoordelen [...] De boeren zijn nog nooit zoo tevreden geweest voor de regeering, want ze hebben nog nooit zooveel extratjes gehad.⁶⁶

De illegitieme verrijking was de boeren die 'zelf nog goed in het vleesch en het spek zitten', letterlijk aan te zien.⁶⁷ De winsten op de zwarte markt en de sociale mobiliteit van boeren, werden al lang voor september 1944 niet aanvaard omdat ze ten koste van de rest van de bevolking gingen. Om de verontwaardiging daarover uit te drukken, ontstond er een moreel

63 Anoniem aan Louwes, 02.08.1942.

64 Uit naam van duizende gezinnen aan Louwes, 12.11.1941.

65 Een burger aan Louwes, 02.05.1943.

66 Jan van den Berg aan Louwes, 24.10.1943.

67 Een burger aan Louwes, 24.10.1943.

spiegelbeeld tussen de profiterende boeren die ‘braspartijen uitvoeren’ en de ‘duizenden landgenoten’ die ‘ten onder gaan’.⁶⁸ Dergelijk ‘genot’ van de kant van de boeren werd des te sterker als ontoelaatbaar gezien omdat het afstak tegen het gedeelde ‘lijden’ van het gros van de bevolking.

Naast producenten werden ook distributeurs van voedsel aan de schandpaal genageld. Zwarthandelaars werden in tal van brieven gelaakt. Dat winsten uit de zwarte handel als onrechtvaardig ervaren werden, blijkt uit de brief van ‘Jan van den Berg’: ‘Bij de bevolking zou het rechtvaardig gevoel geven, wanneer het eene deel der bevolking niet zoo veel bevoorrecht werd boven het andere’. De ontoelaatbaarheid van profiteren werd in vergelijkbare termen geformuleerd als bij de woekerende boeren. Ook hier beleefde men het als onrechtvaardige sociale mobiliteit en werden bijvoorbeeld zwarthandelaren beschreven als ‘oud-steuntrekkers’, ‘parasieten altijd te lamlendig geweest om te werken nu de binnenzakken vol bankpapier’.⁶⁹ De verontwaardiging over illegitieme opwaartse mobiliteit concentreerde zich wellicht het sterkst op arbeiders die een bron van bestaan vonden als zwarthandelaren: de sociaaleconomische sprong die zij maakten, was zonder twijfel groter dan die van winkeliers. De suggestie om woekerende groenteboeren ‘liefst een paar weken naar Ommen sturen’ wijst op de diepte van de intolerantie.⁷⁰ Zoals ten aanzien van de boeren bestond ook over zwarthandelaren het beeld van illegitieme braspartijen:

[...] zulke moeten ook maar werken of ze moeten ook maar naar concentratiekamp gedaan worden [...] zulke zetten de mensen maar af en zitten 's avonds maar in de kroeg te zuipen tot half 12 of 12 uur.⁷¹

De associatie van oneerbare handelspraktijken met Joden is een bekend antisemitisch topos. Nederlandse nationaalsocialisten zoals Rost van Tonningen speelden daar op in door de Joden de schuld te geven van de zwarte handel.⁷² Afgaande op de veronderstelde groei van het antisemitisme tijdens en na de bezetting zou men verwachten die verbinding veelvuldig terug te vinden in de brieven, maar dat blijkt niet het geval.⁷³ Slechts één brief uit naam van ‘eenige hongerige en verkleumde vrouwen’ bevatte een antisemitische passage:

68 Anoniem aan Louwes, 01.07.1944.

69 Jan van den Berg aan Louwes, 24.10.1943.

70 Anoniem aan Louwes, 02.08.1942.

71 Een juffrouw uit de 1ste Gijzelingstraat te Rotterdam aan Louwes, 10.09.1942.

72 Klemann, *Nederland*, 539.

73 Zie Evelien Gans, “‘Vandaag hebben ze niets, maar morgen bezitten ze weer een tientje’”. Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland’, in: Conny Kristel (ed.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 313-353.

De slaolie [...] waar blijft die, die vuil Jode winkels die hebben wel om te bakken. Zij [de bezetters] hebben tog zoo een pest aan de Joden nu geef ze dan ook niets meer.⁷⁴

In de enige andere brief waarin sprake was van Joden, werd de associatie met woeker juist ontkracht: 'De joden krijgen de schuld, maar de boeren en slagers zijn veel erger'.⁷⁵

Legitimiteit van gezag in bezet Nederland

Hadden de percepties van Duitse roof en sociale ongelijkheid een weerslag op de legitimiteit van diverse vormen van gezag in het bezette land? De relatie tussen de legitimiteit en de voedselvoorziening wekt al lang de belangstelling van historici. Volgens E.P. Thompson was in vroegmodern Europa de verwachting algemeen dat gezagsdragers in ruil voor onderdanigheid en respect zouden instaan voor een gedegen voedselbevoorrading en historici hebben ook voor latere periodes op het belang van voedsel voor de legitimiteit van gezagsdragers gewezen. Dat belang neemt sterk toe in periodes van schaarste. Maar een teruglopende calorie-opname leidt niet noodzakelijkerwijs tot verlies van legitimiteit van gezag. Noties van rechtvaardigheid spelen ook hier een doorslaggevende rol. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stond of viel de legitimiteit van een overheid met haar vermogen een als rechtvaardig gepercipieerde distributie veilig te stellen die de aanspraken van brede bevolkingslagen min of meer garandeerde.⁷⁶ Crisissen in de voedselvoorziening kunnen de verwachtingen van onderop ten aanzien van overheden langdurig beïnvloeden. De ervaring van de crisis van de jaren 1930 en de Tweede Wereldoorlog hebben in het naoorlogse Europa de idee dat de staat de levensstandaard van de bevolking moest verdedigen, stevig doen postvatten.⁷⁷ De verwachting dat overheden de voedselvoorziening niet zomaar aan de markt konden overlaten, had natuurlijk ook ideologische implicaties.⁷⁸ Maar de kritiek op de markt kon uiteenlopende ideologische gedaanten aannemen, onder meer paternalistisch, revolutionair rechts, sociaaldemocratisch en revolutionair links. Het belang

74 Uit naam van eenige hongerige en verkleumde vrouwen aan Louwes, 10.02.1942.

75 M. aan Louwes, 05.06.1941.

76 J. Horne, 'Etat, société et économie morale: L'approvisionnement des civils pendant la guerre de 1914-1918', *Guerres mondiales et conflits contemporains* 183 (1996) 3-10; Winter en Robert, *Capital Cities at War*.

77 Martin Conway en Peter Romijn (eds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946* (Oxford 2008) 177-178, 187 en 196-197.

78 Sheryl Kroen, 'A Political History of the Consumer', *The Historical Journal* 47 (2004) 720-728.

van de voedselvoorziening voor de legitimiteit van het gezag was niet nieuw in Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde de toestand van de voedselvoorziening bij de arbeidersbevolking in de grote steden tot ontevredenheid over gezagsdragers en tot woelig protest zoals het Amsterdamse Aardappeloproer.⁷⁹ De communisten hanteerden tijdens de crisisjaren de slogan ‘Weg met de hongerregering Ruys’ om de bevolking te mobiliseren tegen het toenmalige kabinet en zijn bezuinigingspolitiek.⁸⁰ Binnen de drastisch gewijzigde machtsconstellatie van de bezetting kreeg de betekenis van de voedselvoorziening voor de legitimiteit van gezag een specifieke lading.

Nu kwam immers de legitimiteit van twee nieuwe machtsfactoren (de Voedselvoorziening en de bezetter) in het geding. Om te beginnen was er (het hoofd van) de Voedselvoorziening tot wie de briefschrijvers zich richtten. Aan de ene kant werd de legitimiteit van de Voedselvoorziening ondergraven door de perceptie van veel briefschrijvers dat de Duitsers het land leegroofden én dat de lusten en lasten onrechtvaardig verdeeld waren. Aan de andere kant wijst het feit dat de schrijvers de brieven überhaupt aan Louwes schreven op een zekere mate van erkenning van diens legitimiteit. Al ging het soms om vurige protesten, toch deden de briefschrijvers een appel op Louwes om de voedselpolitiek bij te sturen. En dat wijst erop dat de legitimiteitsrelatie nog niet helemaal verbroken was. Dat was wel het geval wanneer de briefschrijver overging tot een bedreiging van Louwes, zoals in de brief van L. Jansen:

Dat gij en andere regeerders de Moffen zonder protest alles hebt laten rooven en nu wilt dat we met drie pond aardappelen per week toekomen, zal u later zwaar aangerekend worden. [...] wij zullen alles goed onthouden.⁸¹

Afgezien van enkele uitzonderingen, ondergroef de ervaring van de voedselvoorziening de legitimiteit van de bezetter voor de meeste briefschrijvers. De negatieve perceptie van de voedselvoorziening in oorlogstijd en het geloof dat de Duitsers het land leegplunderden had daarnaast ook duidelijke ideologische implicaties. De aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme in bezet Nederland verminderde erdoor. Een aantal briefschrijvers verbond klachten over schaarste nadrukkelijk met een afwijzing van de Nieuwe Orde. Een bejaarde man schreef:

79 I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002) 97-100 en 146-161.

80 J. Beishuizen en E. Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939* (Leiden 1968) 158.

81 L. Jansen aan Louwes, 30.04.1941.

Bepaalde mensen [...] lijden gebrek en armoede in een land van overvloed. [...] Bejaarde mensen moeten maar zoo gauw mogelijk opruimen want daar heeft men in het Nieuwe Europa niet veel meer aan. Een Nieuw Europa waarin volgens die barbaren sociale gerechtigheid zal heerschen. Onmogelijk. Een Europa vol van haat en wraakgevoelens anders niets. [...] De Nieuwe Orde, het is nog grooter chaos als het ooit geweest is.⁸²

Diezelfde discrepantie tussen ideologie en praktijk beperkte volgens een andere briefschrijver de aantrekkingskracht van de NSB:

Die Meneer die zich 'Leider van het Nederlandsche volk' noemt, vindt het betreuenswaardig dat er nog vele landgenoten geen interesse toonen voor de 'Nieuwe Orde'. Maar het gaat met hem, als met alle politicus. Hun programma druipt van goede leuzen en beloften. Alles voor de werkman, alles tegen het kapitaal. De warenhuizen blijven echter bestaan en de kleine neringdoenden kunnen hun zaakje sluiten en mogen in het buitenland gaan werken.⁸³

De voedselvoorziening betekende voor een aantal briefschrijvers een (extra) barrière tegen het nationaalsocialisme, anderen gaven aan dat zij daardoor waren vervreemd van een ideologie waarvoor zij eerst wel geporteerd waren. Afgaande op zijn schuilnaam was 'een waarachtig Nationaal Socialist' teleurgesteld in de realiteit van de Nieuwe Orde: hij klaagde dat de vetvoorziening op de Wehrmacht gericht was, terwijl zijn dochttertjes al een jaar geen vet hadden gehad.⁸⁴ Een Rotterdammer klaagde over een restauranthouder die zwarte maaltijden zonder bon verstrekte voor goede betalers 'en dat bij uitgesproken voorstander van de Nieuwe Orde, die ik ook wel zou wenschen, maar niet zoo'.⁸⁵ Zij formuleerden kritiek tegen de voedselvoorziening op nationaalsocialistische gronden, maar gaven te kennen het geloof stilaan te verliezen nu de belofte van gerechtigheid niet werd ingelost.

Door de tegenvallende voedseltoestanden onder de Nieuwe Orde, kreeg de vooroorlogse orde nieuwe glans. De vergelijking van de oude met de nieuwe orde werd in de brieven soms zelfs grafisch voorgesteld. Het verlangen naar de goede, vooroorlogse tijd toen alles zonder bonnen ruim beschikbaar was, leidde bij de briefschrijvers tot een herstel van de legitimiteit van het oude bewind. Een briefschrijver beëindigde zijn epistel al in het voorjaar van 1941 met de wens: 'Geef mij Hollandsche Regeering maar terug met de Koningin, toen was [er] eten genoeg'.⁸⁶ Een man met het veelzeggende pseudoniem 'Nederlander' was er zich terdege van bewust dat de vooroorlogse situatie geïdealiseerd werd:

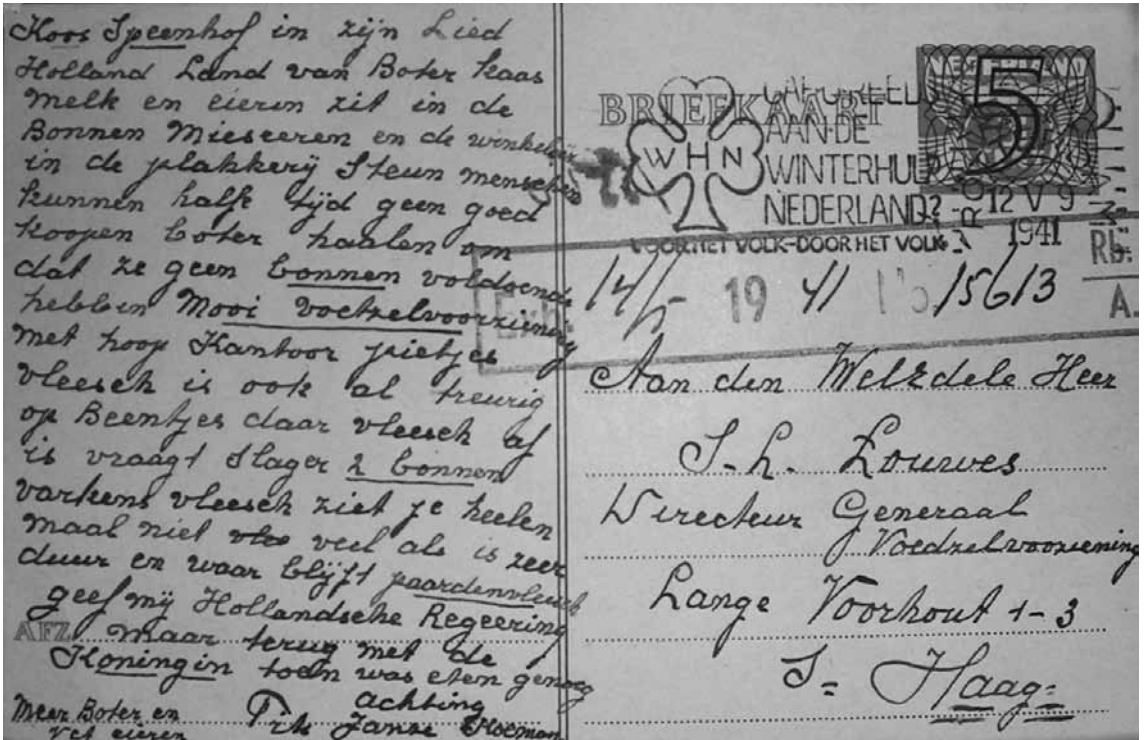
82 Anoniem aan Louwes, 24.11.1943.

83 Een op- en aanmerker aan Louwes, 09.01.1944.

84 Een waarachtig Nationaal Socialist aan Louwes, 29.09.1941.

85 Anoniem aan Louwes, 07.11.1941.

86 Fik Janse Koeman aan Louwes, 10.05.1941.

▲

Als gevolg van het beleid van de Voedselvoorziening
 in Oorlogstijd werd het dieet van de gemiddelde
 Nederlander veel minder vetrijk: de klemtoon
 verschoof van dierlijke naar plantaardige producten.
 Die verandering werd in 'Holland, land van boter, kaas,
 melk en eieren' als een echte achteruitgang ervaren
 en deed deze briefschrijver in de lente van 1941
 verlangen naar het vooroorlogse bewind.
 Nationaal Archief, Den Haag.

Is gek, maar het overgrote deel van onze bevolking heeft toch maar liever die slechte tijd van voor 10 Mei terug. Maar het volk is nu eenmaal ondankbaar en heeft geen oogen voor de zegeningen van de nieuwe horde. Dat ondankbare volk ook.⁸⁷

De opvatting dat de Nederlandse regering voorraad had voorzien om de oorlogsjaren door te komen, maar dat die voorbereiding door de Duitse roof vergeefs was geweest, droeg ook bij tot een relegitimering van het vooroorlogse bewind. Een paar Rotterdamse arbeiders schreef verontwaardigd:

Het is ons trouwens onbegrijpelijk dat terwijl onze voormaligen regeering even voor den oorlog verzekerde dat er voor vijf jaar levensmiddelen waren dezen voorraad na twee jaar oorlog zoo goed als verbruikt is.⁸⁸

Opvallend is de paternalistische redeneertrant van de briefschrijvers die weer verlangden naar de 'oude orde'. Zij werd niet verbonden met democratische waarden, maar wel met een vooruitziende overheid die haar verantwoordelijkheid niet schuwde, of zoals een anonieme briefschrijver Louwes verweet: 'Waar blijft dan ons traditionele gezegde: "Gouverner c'est prévoir"? [...] Hier gingen onze leiders altijd zo trots op'.⁸⁹

Andere briefschrijvers situeerden de belofte van sociale gerechtigheid dan weer in linkse hoek. Rond het Feest van de Arbeid van 1941 bereikte Louwes zo een opvallende cluster brieven waarin de klassentegenstellingen werden gelaakt en revolutionaire perikelen in het vooruitzicht werden gesteld. Briefschrijvers die geen geloof (meer) hadden in de Voedselvoorziening, stelden meer in het algemeen voorop dat de bevolking haar lot in eigen handen zou nemen om haar aanspraken op voedsel te verdedigen. Een werkman bracht dat verband met verwijzing naar Louwes' publieke optredens onder woorden:

Men jaagt ons volk in 't harnas met al die dwangmaatregelen. Al dat gezwets voor de pers en de radio over rechtvaardigheid en wat niet al, is 't meest theorie. De praktijk daar komt het op aan [...] Wie wind zaait, zal storm oogsten.⁹⁰

Een Rotterdammer eiste winteraardappelen en zo niet dreigde hij: 'Krijgen wij ze niet dan zijn wij genoodzaakt zelf maatregelen te nemen'.⁹¹

Die 'maatregelen' van onderop konden uit diefstal als overlevingsstrategie bestaan. Een andere Rotterdammer schreef in de zomer van 1942:

87 Nederlander aan Louwes, 16.04.1941.

88 Eenige Rotterdamsche arbeiders aan Louwes, 27.07.1942.

89 Anoniem aan Louwes, 06.05.1942

90 Een werkman aan Louwes, 03.1941.

91 Uit naam van duizende gezinnen aan Louwes, 12.01.1941.

‘[...] is het nu te verwonderen dat er reeds aanvallen zijn gedaan op volkstuinten en op den in plantsoenen en singels uitgezette voedingsgewassen. Honger is een scherp zwaard’.⁹² Eigenrichting, de collectieve sanctionering van normovertreders, was een andere strategie die in het vooruitzicht werd gesteld:

Mocht – vooral bij de bovengenoemde groenteboeren – niet ingegrepen worden, dan hebt U kans, dat het tot wanhoop gedreven publiek zelf tot daden zal overgaan, maar dan ligt de schuld bij die instanties, die hun plicht verzaken.⁹³

Al in 1941, niet toevallig naar aanleiding van de rantsoenering van aardappelen, spiegelde diverse briefschrijvers Louwes voor dat de voedingstoestand uiteindelijk tot regelrechte opstanden zou leiden met alle politieke en ideologische gevolgen van dien. Met verwijzing naar de Eerste Wereldoorlog zou de schaarste tot voedseloproer en een communistische machtsovername leiden:

Een Hollander blijft lang kalm maar het gaat net zoo lang als de kruik barst! U begint nu met ons volksvoedsel de aardappel aan te pakken. [...] Wat nu? Denk aan 1914 winkelplundering en ruiten stuk communisten aan het roer. Oproer. Revolutie! Rusland.⁹⁴

Besluit

Over de effectiviteit van de voedselpolitiek in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is al een kleine bibliotheek volgeschreven. De inbreng vanuit de bevolking in de formulering van die politiek is echter ten onrechte verwaarloosd. Mensen ondergingen de regulering die van bovenaf werd opgelegd, niet zomaar gelaten, maar probeerden haar ook te beïnvloeden. Eén van de strategieën die daarbij aangewend werd, is het schrijven van een anonieme brief. De anonieme brieven die tussen 1940 en 1944 aan de leiding van de Voedselvoorziening werden geschreven, bieden ook een zeldzame alternatieve toegang tot de morele gedragscodes, percepties en tolerantiedrempels die in het bezette land voor de Hongerwinter bestonden in verband met de voedselvoorziening. Zoals ook in andere oorlogssituaties gebeurde ontwikkelde zich in bezet Nederland een complexe morele taal die het samenleven in sterk gewijzigde omstandigheden reguleerde. Uit

92 Namens talrijke Rotterdammers aan Louwes, 05.07.1942.

93 Anoniem aan Louwes, 02.08.1942.

94 Anoniem aan Louwes, 01.05.1941.

bestaande studies, voornamelijk gebaseerd op dagboeken, kwam een nogal eenstemmig beeld naar voren: een Nederlandse publieke opinie die de Duitse bezetter de schuld gaf van de voedseltekorten en die de zwarte markt vooral uit anti-Duitse gronden tolereerde. De analyse van de brieven bevestigt het bestaan van een sterke Nederlandse consumptie-identiteit, maar levert voor het overige een veel genuanceerder beeld op. Misschien speelt daarbij een rol dat het sociaal profiel van de schrijvers van anonieme brieven diverser was dan dat van mensen die een oorlogsdagboek bijhielden. Vooral valt op dat veel vroeger dan algemeen werd aangenomen het voedselvraagstuk tot een verscherping van de sociale tegenstellingen in Nederland leidde. Achter het beeld van anti-Duitse nationale eenheid ging veel sociale verdeeldheid schuil, en dit al lang voor de Hongerwinter. Diverse sociale groepen hielden er uiteenlopende opvattingen op na wanneer het over het voedselvraagstuk ging. Geconfronteerd met ingrijpende wijzigingen die de vertrouwde routines op het vlak van de voedselvoorziening doorbraken, ontwikkelden zij diverse morele interpretatiekaders. Hoe divers ook, zij deelden zij net als tijdens de Eerste Wereldoorlog de preoccupatie met gelijkheid, al werd die notie door de uiteenlopende groepen wel anders ingevuld. ◀

Antoon Vrints (1978) is historicus en als postdoctoraal onderzoeker (FWO-Vlaanderen) verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis/Onderzoeksgroep Sociale geschiedenis na 1750 (Universiteit Gent). Recent verscheen van zijn hand: *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011); 'Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124 (2011) 30-47; 'Un faux problème?: La violence des jeunes à Anvers dans la première moitié du vingtième siècle', in: Xavier Rousseaux en Xavier De Weirt (eds.), *Violences juvéniles urbaines en Europe: Histoire d'une construction sociale* (Louvain-la-Neuve 2011) 161-180. Email: antoon.vrints@ugent.be.

Een wankel vertoog

Over ontzuiling als karikatuur¹

PETER VAN DAM

A Shaky Exposition: On De-pillarisation as a Caricature

Dutch twentieth-century history is regularly constructed on the basis of the antithesis of *verzuiling* (pillarisation) and *ontzuiling* (de-pillarisation). The popular discourse of de-pillarisation suggests the dismissal, around the 1960s, of three societal characteristics: segregated religious and ideological communities (pillars); the societal dominance of such communities; and pacifying cooperation among social elites. De-pillarisation thus connects to the discourses of individualisation, secularisation and politicisation. Conversely, this article proposes seeing a shift in the way citizens have organised themselves – a shift from heavy to light communities – as the essential transformation in Dutch post-war history. From this perspective, the discourse of discontinuity is replaced by a panorama of gradual change. Individuals became more independent and organised themselves more loosely; religious traditions were only admitted to public life as long as they proved to be bonding elements; and politicians legitimized their policies by means of a dialogue among experts whilst, by and large, maintaining their pacifying style.

Ontzuiling betekent het verdwijnen van de zuilen, het einde van verzuiling. In deze zin komt het woord vanaf het midden van de jaren zeventig voor in woordenboeken en encyclopedieën. *Van Dale* nam het in de tiende druk in 1976 voor het eerst op en gaf als betekenis: ‘het teniet doen van de verzuiling: *de voortschrijdende ontzuiling*’.² Een jaar eerder maakte de socioloog Jacques van Doorn in de *Grote Winkler Prins* gewag van het begrip in het lemma ‘verzuiling’. Van Doorn zag vanaf de jaren vijftig een toename van kritiek op het verzuilde stelsel en vervolgens een afbrokkeling daarvan in de jaren zestig. Volgens hem was in de jaren zeventig ‘het proces van *ontzuiling* krachtig aan de gang’.³ De term is daarbij slechts een lege huls, die verzuiling ontkent zonder een helder alternatief te presenteren. Zoals verzuiling een onduidelijke term is met betrekking tot het verleden⁴, geeft ontzuiling slechts een wazige indruk van het heden.